
Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 1

Серія
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ
1894–1907

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2002

ББК 63.3 (4 УКР)

Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску
суспільно необхідних видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 1:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)

Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)

Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)

Пояснення слів, мовна редакція текстів М.Грушевського — Олександр РИБАЛКО

Переклад з російської статей зі збірника

«Освобождение России и украинский вопрос» — Іван СВАРНИК

Переклад висловів з латинської, грецької,

польської, німецької, французької — Мирослав ТРОФИМУК

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-224-4 (т.1)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2002

© Видавництво «Світ», дизайн
та художнє оформлення, 2002

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Повне зібрання творів М.Грушевського має включати всі опубліковані й неопубліковані твори видатного вченого й громадсько-політичного діяча, його епістолярну, мемуарну спадщину й архів. За концепцією редакційної колегії здійснення проекту передбачає кілька етапів. На першому заплановано видати ті його праці, які не були перевидані за останні десять років. Оскільки з 1989 по 2001 рік знову побачили світ основні монографічні праці М.Грушевського “Ілюстрована історія України”, “Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия”, “Барське староство”, “Очерк истории украинского народа”, “З історії релігійної думки на Україні”, “Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці”, художньо-літературні твори, а також його монументальні багатотомні “Історія України-Руси” та “Історія української літератури”, у першу чергу передбачається вихід друком праць середнього й малого розміру, статей історичного та літературно-критичного характеру, розвідок, хронікальних та бібліографічних заміток, передмов, некрологів, рецензій, оглядів тощо, крім того, листування і матеріалів документального типу, що мають допоміжне значення.

Далі видаватимуться твори монографічного характеру з відповідним коментарем і науково-довідковим апаратом. Буде використано досвід істориків Центру дослідження історії України ім. П.Яцика при КІУСі (С.Плохія та Ф.Сисина), де упродовж останніх кількох років було опубліковано англійською мовою з докладним коментарем (щодо стану розробки тем, порушених М.Грушевським, у науці 1930—1990 рр.) перший, сьомий і восьмий томи “Історії України-Руси”, позаяк усі великі за розміром твори М.Грушевського видавалися без належних приміток упорядників (виняток становить підготовлене М.Крикуном магістерське дослідження Михайла Грушевського “Барське староство”).

Для зручності користування й дотримання наукової логіки запроєктовано розподілити всі твори М.Грушевського на десять окремих тематичних груп, які складуть десять окремих серій, в межах яких і здійснюватиметься повне видання творів Великого Українця. Нумерація томів існуватиме як суцільна, так і в межах серій з тим, що на корінці книжок проставлятиметься лише порядковий номер загальної нумерації. Епістолярна серія буде мати свою власну нумерацію. Розпочнеться видання чотирма томами серії на суспільно-політичну тематику. Паралельно готуватимуться томи серії історичних праць, літературознавчих публікацій, окремі томи епістолярної спадщини та серії допоміжних видань. Усі іншомовні матеріали перекладатимуться українською мовою. Твори, що виходили українською та іншими мовами, подаватимуться за українським оригіналом.

За розподілом на серії, кількістю та нумерацією, хронологічними рамками та змістом томів видання матиме таку структуру:

Серія 1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ.

Основою цієї серії стануть публіцистичні статті М.Грушевського, що друкувалися в журналах “Літературно-науковий вісник” (“ЛНВ”), “Украинский вестник”, “Украинская жизнь”, “Промінь”, “Борітеся — поборете”, газетах “Діло”, “Рада”, “Село”, “Нова Рада”, “Народна воля” тощо від 1894 до 1923 року. Згодом вони склали збірники статей “З біжучої хвилі”, “Наша політика”, “Освобождение России и украинский вопрос”, “На порозі Нової України”, “Вільна Україна”, “Україна і Росія”. Серія розпочинається політико-ідеологічними студіями історика, які лягли в основу обґрунтування національної історіографічної схеми.

Т. 1. Статті за 1894, 1898–1907 роки. Включає чотири розділи: від статей зі слов’янознавчого збірника В.Ламанського до збірника статей “Освобождение России и украинский вопрос”, що з’явився друком у Петербурзі.

Т. 2. Статті за 1907–1917 роки. Основу складуть статті зі збірника “Наша політика” та статті, що виходили в “ЛНВ” у рубриці “На українські теми”.

Т. 3. Статті за 1917–1918 роки. Основна частина тому — статті зі збірника “На порозі Нової України”.

Т. 4. Статті за 1919—1923 роки. Переважно більшість складуть публікації з віденського журналу УПСР “Борітеся — поборете”.

Серія 2. ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ.

До цієї серії увійдуть усі статті, розвідки, передмови, матеріали історичного наукового характеру, написані М.Грушевським упродовж усієї його наукової діяльності. Головним чином це публікації, що з’явилися в журналах “Университетские известия”, “Киевская старина”, “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”, “Записки НТШ”, “Україна”, “Записки історично-філологічного відділу ВУАН”, “За сто літ”, “Первісне громадянство”. Сам історик протягом перших десяти років перебування в Галичині публікував свої статті окремими випусками під загальною назвою “Розвідки і матеріали до історії України-Руси”. А статті, що вийшли між двома російськими революціями, надрукував 1917 року у збірці під назвою “З політичного життя старої України”. Хронологічні межі серії: 1888—1934 роки.

Т. 5. Статті за 1888—1900 рр.

Т. 6. Статті за 1901—1909 рр.

Т. 7. Статті за 1910—1917 рр.

Т. 8. Статті за 1917—1923 рр.

Т. 9. Статті за 1924—1934 рр.

Серія 3. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.

Упродовж майже півстолітньої наукової діяльності М.Грушевський написав близько 700 рецензій, оглядів, бібліографічних заміток тощо. Бібліографічному відділу “Записок НТШ”, а згодом і “України” вчений завжди приділяв велику увагу. Його праці в цьому науковому жанрі складають, без перебільшення, енциклопедію наукового українознавства. Немає жодного тогочасного вченого зі світовим ім’ям, праці якого в ділянці українознавства не оцінив би М.Грушевський. Сьогодні рецензії М.Грушевського цікаві ще й тим, що саме в них він уперше висловлював свої думки про схему української історії, нову західну методологію дослідження. Хронологічно у цій серії розміщені:

- Т. 10. Рецензії за 1888–1904 рр.
- Т. 11. Рецензії за 1905–1917 рр.
- Т. 12. Рецензії за 1917–1934 рр.

Серія 4. ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ ТВОРИ.

За останні десять років було перевидано твори красною письменства М.Грушевського, що 1928 р. були зібрані вченим у збірку “Під зорями”. Крім того, Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України у 2000 р. окремою книжкою видав за рукописами надруковані повісті, оповідання та поезії М.Грушевського. Залишаються неопублікованими кілька оповідань історика, що зберігаються в ЦДІА України у м. Львові. Не перевидавалися літературознавчі статті М.Грушевського з “ЛНВ” про А.Чехова, В.Винниченка, М.Яцківа, О.Олеся та інших письменників, а також його серія есе про подорож до Італії під назвою “З подорожніх вражень”. Отже, серія буде розпочата літературно-критичними статтями М.Грушевського, а завершена художніми творами:

- Т. 13. Літературно-критичні статті.
- Т. 14. Художні твори (що видавалися).
- Т. 15. Художні твори (що не видавалися).

Серія 5. ЩОДЕННИКИ Й МЕМУАРИ.

Заплановано перевидати з доповненням і виправленням коментарем “Спомини” М.Грушевського, які наприкінці 80-х років ХХ ст. у журналі “Київ” надрукував С.Білокінь. Також в одному томі передбачено опублікувати щоденники М.Грушевського з 1888–1894 та 1904–1910 років, перший том яких видав Інститут української археографії та джерелознавства.

Т. 16. Щоденники 1883–1884 (частина перша) та 1904–1910 (частина друга).

Т. 17. “Спомини” від дитячих років до 1886 р., а також 1917 р.

Серія 6. “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ”.

Нове перевидання головної праці життя М.Грушевського викликано необхідністю наблизити правопис до сучасної україн-

ської літературної мови зі збереженням особливостей письма автора, уніфікувати посилання згідно з вимогами сучасної науки. Слід також порівняти наукові висновки із сучасним станом історичної науки. Львівським відділенням ІУАД під керівництвом Я. Дашкевича зроблена значна робота з підготовки науково-довідкових томів до десяти томника "Історія України-Руси". Зокрема, вийшов друком іменний покажчик до багатотомника. Серію складатимуть десять томів оригінального тексту в одинадцяти книгах та один додатковий том у трьох книгах.

- Т. 18. "Історія України-Руси", т. 1.
- Т. 19. "Історія України-Руси", т. 2.
- Т. 20. "Історія України-Руси", т. 3.
- Т. 21. "Історія України-Руси", т. 4.
- Т. 22. "Історія України-Руси", т. 5.
- Т. 23. "Історія України-Руси", т. 6.
- Т. 24. "Історія України-Руси", т. 7.
- Т. 25. "Історія України-Руси", т. 8, кн. 1—3.
- Т. 26. "Історія України-Руси", т. 9, кн. 1 і 2.
- Т. 27. "Історія України-Руси", т. 10.
- Т. 28. Іменний, географічний та бібліографічний покажчик до "ІУР", кн. 1—3.

Серія 7. "ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ".

Так само нових покажчиків і науково-довідкового апарату вимагає шеститомник "ІУЛ", який у середині 90-х років ХХ ст. перевидавався Інститутом українознавства при Національному університеті імені Т. Шевченка (тт. 1—5) та Інститутом літератури НАН України (т. 6).

- Т. 29. "Історія української літератури", т. 1.
- Т. 30. "Історія української літератури", т. 2.
- Т. 31. "Історія української літератури", т. 3.
- Т. 32. "Історія української літератури", т. 4.
- Т. 33. "Історія української літератури", т. 5.
- Т. 34. "Історія української літератури", т. 6.

Серія 8. МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ.

Видання серії монографічних праць варто розпочати з двох ще не виданих за останні десять років книжок: "Початки гро-

мадянства: (Генетична соціологія)” та “З починів українського соціалістичного руху”. Наступними томами передбачається видавати монографії згідно з хронологією їхнього написання. Деякі з праць, які не мають українського аналога, будуть перекладені.

Т. 35. “Початки громадянства: (Генетична соціологія)”.

Т. 36. “З починів українського соціалістичного руху: М.Драгоманів і женецький соціалістичний гурток”, “Переяславська умова України з Москвою 1654 року”.

Т. 37. “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя”.

Т. 38. “Барське староство”.

Т. 39. “Нарис історії українського народу”.

Т. 40. “Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці”, “Про старі часи на Україні”, “З історії релігійної думки на Україні”, “Історія України: Приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх”.

Т. 41. “Ілюстрована історія України”.

Т. 42. “Всесвітня історія в короткім огляді”, вип. 1—2; “Старинна історія. Греко-римський світ.”

Т. 43. “Всесвітня історія в короткім огляді”, вип. 3—6.

Серія 9. ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ: ДОВІДНИКИ, ПОКАЖЧИКИ, АРХІВИ.

Низка матеріалів дослідницького характеру, які пов’язані з архівними документами про життя та діяльність М.Грушевського, тематично доповнює безпосередні наукові, суспільно-політичні та літературні твори вченого. Підсумком видання спадщини М.Грушевського має стати публікація фундаментального словника “Михайло Грушевський”.

Т. 44. Біографічний довідник та генеалогія родини Грушевських.

Т. 45. Іконографія М.Грушевського (усі відомі фотографії вченого).

Т. 46. Біобібліографічний довідник праць М.Грушевського і публікацій про нього.

Т. 47. Документи і матеріали про М.Грушевського (1866—1934 рр.).

Т. 48. Показчики архівної грушевськіани.

Т. 49. Біографічна хроніка життя і діяльності М.Грушевського.

Т. 50. Михайло Грушевський. Енциклопедичний словник.

Серія 10. ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА.

Епістолярна серія продовжить справу, ініційовану Українським Історичним Товариством (США), яке вже видало спільно з іншими науково-дослідними інституціями України два томи “Епістолярних джерел грушевськознавства”. Листування М.Грушевського буде видане у повному обсязі, охоплюючи не лише поштові відправлення самого історика, але й усіх його кореспондентів. Оскільки з практичного боку виглядає неможливим видання листів за абетковим порядком прізвищ адресатів, у цій серії передбачено застосувати тематично-вибірковий принцип, згідно з яким друкуватимуться окремі групи листів. Пріоритетом буде публікація повного листування (лист/відповідь). До змісту перших томів серії увійде родинне листування між братами Михайлом та Олександром Грушевськими, а також службове, науково-організаційне і приватне — львівського професора зі своїми учнями М.Кордубою, І.Джиджорою, С.Томашівським та іншими істориками.

*Павло СОХАНЬ,
головний редактор
Головної редакційної колегії,
д-р іст. наук, професор,
чл.-кор. НАН України*

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ	5
ВІД ВИДАВНИЦТВА	12
<i>Павло Сохань</i> . ТВОРЧА СПАДЩИНА М.С.ГРУШЕВСЬКОГО І СУЧАСНІСТЬ	14
<i>Ігор Гирич</i> . ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	47
Розділ І. ІСТОРІОСОФСЬКІ СТАТТІ	63
Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.	65
Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	75
Спірні питання староруської етнографії	83
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи	100
Розділ ІІ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТАТТІ	109
Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвії українсько-руського народу	111
Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції "Діла") ---	117
Нова "пря" про українсько-руську книжну мову	123
Листи з-над Полтви:	129
<i>Лист перший</i>	129
<i>Лист другий</i>	142
<i>Лист третій</i>	161
Наукове товариство імені Шевченка	188
Улиця Шевченка у Львові	202
Друга руська артистична вистава у Львові	204
На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) 208	
Лист проф. Грушевського до декана Твардовського	217
В справі музею при Науковім товаристві ім. Шевченка	220
Друга вистава образів Ів[ана] Труша	223
Олександр Кониський. 18(30)/VIII 1836—29/XI (11/XII) 1900 ---	227
В справі "Академічного дому"	234
250 літ	236

Що зробити з "Академічним фондом"?	241
Гуцульська вистава	244
Українсько-руські наукові курси	246
Безглузда національна політика Росії	256
Що ж далі? (В справі руських гімназій)	258
В справі руських шкіл і руського театру	262
Меморіал Петербурзької академії в справі свободи української мови в Росії	270
Не даймося!	274
Академічний дім	277
Українські кафедри	279
Ювілей Вол[одимира] Антоновича	281
До наших читачів в Галичині	282
З біжучої хвилі	284

Розділ III. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ. СТАТТІ

Й ЗАМІТКИ НА ТЕМИ ДНЯ 1905–1906 років"	289
[Передмова]	291
Українство і питання дня в Росії	293
Конституційне питання і українство в Росії	301
На руїнах	313
Дорогою віків	321
Перші кроки	323
"Самоотвержение малороссиян"	329
Польсько-українські мотиви	335
Новий кордон	344
У українських послів російської Думи	348
З Державної Думи. З вражінь і помічень	353
Дума і національне питання	359
Аграрне питання	364
Після Думи	369
Перша річниця російської конституції	373
Галичина і Україна	376

Розділ IV. ЗБІРНИК СТАТЕЙ "ВИЗВОЛЕННЯ РОСІЇ

І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ"	383
Передмова	385
Проти течії	389
"Наступного дня"	393
Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ столітті	397
Єдність чи розпад [Росії]?	405
Національне питання й автономія	413
Про зрілість і незрілість	421

Наші вимоги	425
Фрази і факти	429
Рівною мірою	434
На злобу дня	436
Неймовірно	438
Ганебній пам'яті!..	441
Український П'ємонт	444
Питання дня (Аграрні перспективи)	448
Національні моменти в аграрному питанні	453
Кінець гетто!	456
Справа українських катедр і наші наукові потреби	458
Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна)	485
Розбурхане муравлисько	528
За український маслак (В справі Холмщини)	536
КОМЕНТАРІ	545
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	574
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	580

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 1

Серія "Суспільно-політичні твори (1894–1907)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення та редагування	<i>С.Іванова</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>І.Сімонової</i>
Коректори	<i>О.Тростянчин, Б.Павлів, Р.Гамада, М.Ломеха</i>

Здано на складання 19.04.2002. Підп. до друку 24.07.2002.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 47,73. Умовн. фарбовідб. 48,13. Обл.-вид. арк. 37,58.

Тираж 7000 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 37. Зам. 346-2

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua

e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на
ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.
Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 1: Серія "Суспільно-політичні твори (1894—1907)". — 2002. — 592 с.
ISBN 966-603-223-6; 966-603-224-4 (т.1).

Цим томом започатковується видання творів видатного історика і громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського (1866—1934). У першому томі вміщено статті історіософського характеру, які визначали напрям і діяльність національно-визвольного руху наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст., а також публіцистику вченого 1894—1907 років, що друкувалася переважно в журналі "Літературно-науковий вісник".

ISBN 966-603-223-6

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-224-4 (т. 1)